

De vrijheid van geweten, godsdienst en expressie en de Europese identiteit

Paul Cliteur*

Deze bijdrage gaat over een belangrijk mensenrecht: het recht om van godsdienst te veranderen of zelfs geheel godsdienst te verlaten. Dat is neergelegd in art. 18 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Omdat in het recht op godsdienstvrijheid het recht om van godsdienst te veranderen is geïmpliceerd moet die vrijheid van godsdienst niet worden afgeschaft. Verder probeert deze bijdrage duidelijk te maken dat mensenrechten uit de aard der zaak universeel zijn en dat die universaliteitspretentie alleen kan worden gehandhaafd als moraal en ethiek worden gezien als grondslag van de godsdienst en niet andersom.

1. Een Amerikaanse Verklaring over vrijheid van godsdienst

Op 6 januari 1941 hield de Amerikaanse president Franklin Delano Roosevelt een beroemde rede. Het was misschien wel de beroemdste rede uit zijn lange carrière als staatsman.¹ De president deed wat presidenten geacht worden te doen in tijden van crisis: zij bereiden het volk voor op zware tijden. Roosevelt waarschuwde het Amerikaanse volk voor de successen die werden geboekt door dictatoriale regimes in de wereldoorlog die was uitgebroken. Hij stelde in zijn rede: 'No realistic American can expect from a dictator's peace international generosity, or return to true independence, or world disarmament, or freedom of expression, or freedom of religion, or even good business.'² De noodzaak van het moment, gaat Roosevelt verder, is 'meeting this foreign peril'.

Roosevelt ging ook in op de idealen achter de Amerikaanse politieke cultuur. De nationale politiek van de Verenigde Staten is altijd gebaseerd geweest op respect voor de rechten en de waardigheid van allen die zich op het Amerikaanse grondgebied bevinden ('a decent respect for the rights and the dignity of all our fellow men within our gates'). De internationale politiek van de Verenigde Staten dient gebaseerd te zijn op respect voor de rechten en de waardigheid van alle naties, grote zowel als kleine. 'And the justice of our morality must and will win in the end.'³

* De bijdrage aan deze bundel 'Godsdienstvrijheid: afschaffen of beschermen?' van prof. dr. P.B. Cliteur is geschreven op uitnodiging van het NJCM.

¹ Zie de inleiding tot: F.D. Roosevelt, 'The Four Freedoms' (1941), in: B. MacArthur, (ed.), *The Penguin Book of Twentieth-Century Speeches*, Harmondsworth: Penguin Books 1993, p. 197-201, p. 197.

² *Ibidem*, p. 198.

³ *Ibidem*, p. 199.

Zo gaat Roosevelt nog even verder met het uiteenzetten van de beginselen van de Amerikaanse politieke orde. De Amerikanen zijn gemotiveerd voor het verdedigen van hun land, zegt hij. De Amerikanen zijn ook bereid de democratieën tegen de agressors te verdedigen, zo gaat hij verder.

Het lijken allemaal weinig controversiële punten die de Amerikaanse president aanroert. Het zijn de dingen die gezegd worden wanneer de nationale gemeenschap cohesie moet vertonen om opgewassen te zijn tegen de gevaren die dreigen. Maar dan, helemaal aan het eind van zijn rede, komt een belangrijke tournure. Dan zegt hij dat in de toekomst ‘we look forward to a world founded upon four essential human freedoms’.⁴ En wat zijn die vrijheden? Hij wijst allereerst op de vrijheid van meningsuiting die overal op de wereld gewaarborgd zou moeten zijn. Als tweede wijst hij op de vrijheid van godsdienst, waarvoor hetzelfde zou gelden. En dan voert hij ook nog twee andere vrijheden op. Als derde: de vrijheid van gebrek, een ‘freedom from want’ die hij uitwerkt als ‘economic understandings which will secure to every nation a healthy peacetime life for its inhabitants’. Als vierde: de vrijheid van angst (‘freedom from fear’) die hij vertaalt als ‘world-wide reduction of armaments to such a point and in such a thorough fashion that no nation will be able in a position to commit an act of physical aggression against any neighbour.’⁵

Als men daar iets langer over nadenkt realiseert men zich dat Roosevelt hier onder het mom van een samenvatting van de idealen van de Amerikaanse bevolking hij in feite deze idealen een geheel nieuwe formulering geeft. Sommige onderdelen van die herformulering zijn goed, maar andere totaal onjuist. Hij formuleert zelfs idealen die volledig vreemd zijn aan de Amerikaanse traditie. Als de Amerikanen ergens voor staan, zo zou men zeggen, dan zijn dat de waarden, de rechten en de instituties zoals vastgelegd in de Amerikaanse constitutie. In die Amerikaanse constitutie vinden we de grondrechten in de vorm van een aantal amendementen. Van die lijst van grondrechten noemt Roosevelt er slechts twee: vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Als een weergave van de totale lijst van fundamentele rechten waaraan de Amerikaanse gemeenschap zich heeft gecommitteerd en waarvan de schending door het Britse moederland een reden vormde voor het opeisen van onafhankelijkheid, mag de lijst van Roosevelt dus bepaald beperkt heten. Maar er is meer. Roosevelt smokkelt ook twee hele andere ‘vrijheden’ de Amerikaanse traditie binnen. Hij belooft een vrijheid van gebrek en een vrijheid van angst.

Daartegen kan men allerlei bezwaren maken. Allereerst: die vrijheden worden in de Amerikaanse constitutie niet genoemd en Roosevelt tovert ze dus uit de hoge hoed. Maar men kan zich ook afvragen of het hier wel om ‘vrijheden’ gaat. Het lijken eigenlijk veeleer sociale beloftes, de aankondiging van een socialistisch staatsprogramma en de oproep tot mondiale ontwapening. Opvallend is ook dat Roosevelt die socialistische utopie niet alleen formuleert voor de Verenigde Staten van Amerika, maar voor de gehele wereld. Hij laat op het

⁴ *Ibidem*, p. 200.

⁵ *Ibidem*.

formuleren van zijn vier vrijheden telkens volgen dat deze ‘everywhere in the world’ gerealiseerd zouden moeten worden.

Ook de wijze waarop Roosevelt die vrijheden inkleurt is opvallend. Hij belooft een soort wereldwijde ontwapening juist in een tijd waarin de Verenigde Staten betrokken raakt bij een wereldoorlog.

Tot overmaat van ramp beweert hij ook nog dat zijn visie niet die van een ‘distant millenium’ is. Integendeel, het is een wereld die we zouden kunnen realiseren ‘in our time and generation’.⁶

Wij weten nu dat daar niets van terecht is gekomen. De ontwapening heeft niet plaatsgevonden en daardoor konden uiteindelijk, niet alleen Nazi-Duitsland maar later ook een ander dictatoriaal regime, de Sovjet-Unie, ten val worden gebracht. Het formuleren van de vierde waarde van de *Four Freedoms* kan men dus niet anders dan als een grootse vergissing aanduiden. Als het Amerikaanse volk zich werkelijk door die vierde waarde zou hebben laten inspireren in de interpretatie die Roosevelt daaraan geeft, dan zouden de eerste twee vrijheden om zeep zijn gebracht. Het Amerikaanse volk en opeenvolgende presidenten hebben dan ook gedaan wat zij moesten doen: zonder daar veel ophef over te maken *niet doen* wat Roosevelt in het vooruitzicht had gesteld. Met name van die ontwapening is niets terecht gekomen. Niettemin, met de eerste twee vrijheden had Roosevelt wel iets getroffen dat van belang is: vrijheid van expressie, vrijheid van geweten, vrijheid van godsdienst – zij vormen de kern van de westerse beschaving. Niet alleen van de Amerikaanse beschaving, ook van de Europese waardoor die Amerikaanse beschaving zo ingrijpend is beïnvloed en in zekere zin een voortzetting van vormt. Laten we nu onze aandacht eens richten op een belangrijke verklaring van Europese waarden. Ik denk natuurlijk aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UV) uit 1948 waarvan we in 2008 de zestigste verjaardag vieren.

2. Een Europese proclamatie van de vrijheid van godsdienst

Nu we in Nederland een discussie voeren over de vraag of de Nederlandse grondwet van een preambule zou moeten worden voorzien⁷ en we een discussie hebben gevoerd over een preambule voor een eventuele Europese grondwet,⁸ is het interessant eens te bezien wat in de preambule is neergelegd van een van de belangrijkste naoorlogse codificaties van waarden. In de preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens staat dat de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (VN) de waarden die genoemd worden in deze verklaring heeft geproclameerd:

⁶ *Ibidem*.

⁷ Zie daarover: C. Zoethout, ‘Hoogste tijd voor een nieuwe Grondwet’, in: M. Knapen (red.), *De levende Grondwet*, Tilburg: Celsus Juridische Uitgeverij, 2008, p. 63-67; T. Kortmann, ‘Houd de Grondwet simpel’, in: M. Knapen (red.), *De levende Grondwet*, Tilburg: Celsus Juridische Uitgeverij, 2008, p. 75-79.

⁸ Zie daarover: P. Cliteur, ‘God and Religion in the Preamble of Constitutions’, in: A. Kinneging (red.), *Rethinking Europe’s Constitution*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2007, p. 7-37.

‘(...) als het gemeenschappelijk door alle volkeren en alle naties te bereiken ideaal, opdat ieder individu en elk orgaan van de gemeenschap, met deze verklaring voortdurend voor ogen, er naar zal streven door onderwijs en opvoeding de eerbied voor deze rechten en vrijheden te bevorderen, en door vooruitstrevende maatregelen, op nationaal en internationaal terrein, deze rechten algemeen en daadwerkelijk te doen erkennen en toepassen, zowel onder de volkeren van Staten die lid van de Verenigde Naties zijn, zelf, als onder de volkeren van gebieden, die onder hun jurisdictie staan.’

De vraag die 60 jaar na dato voorligt is of we inderdaad deze idealen nog onderschrijven. Kunnen we dat nog? Of moeten we zeggen dat deze idealen obsoleet zijn geworden?

Hier wordt in feite een aantal zeer ambitieuze doelen en waarden geformuleerd. De wereldgemeenschap, zoals vertegenwoordigd in de Verenigde Naties, had -zo blijkt uit de preambule- de volgende pretentie:

1. Het is mogelijk waarden te formuleren die gemeenschappelijk zouden moeten zijn voor alle volkeren en naties;
2. Deze waarden zouden aan elk individu, maar ook aan elke organisatie voortdurend voor ogen moeten staan;
3. Zij zouden door opvoeding en onderwijs moeten worden uitgedragen en overgedragen.

Als onderdeel van deze waarden vinden we dan ook de vrijheid van godsdienst, van expressie en van geweten die we ook in de rede van Roosevelt aantreffen. In de UV betreft het artikel 18. Deze luidt als volgt:

‘Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te *veranderen*, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften (curs. PC).’

Een belangrijk onderdeel hierin is: de vrijheid om van godsdienst te veranderen. Volgens de Universele Verklaring zou je dus van christendom tot islam mogen overgaan en van islam tot boeddhisme. Kortom, de vrijheid van godsdienst houdt mede in de vrijheid om van godsdienst te veranderen. Je kan het misschien ook aanduiden als ‘het recht op religieuze mobiliteit’.

Met die vrijheid om van geloof te veranderen heeft men grote moeite in landen als Saoedi-Arabië. Men beroept zich dan op de sharia. Dat is het recht dat van God komt en dat is nog hoger dan de mensenrechten van de Verenigde Naties, denkt men. Die notie van het religieuze recht als hoger dan niet alleen de nationale wetgeving, maar ook dan de internationale mensenrechten kan nooit in overeenstemming worden gebracht met de Universele Verklaring en alles waar deze voor staat.

3. Godsdienstvrijheid is de basis voor het recht op apostasie

Omdat ik – net als de UV – het recht om van geloof te veranderen zie als een onderdeel van de vrijheid van godsdienst ben ik niet voor de afschaffing van de vrijheid van godsdienst. De vrijheid van godsdienst is namelijk – opnieuw in de interpretatie die de UV daaraan geeft – de basis voor geloofsafval. Men kan het ook zo zeggen: de VN en de UV erkennen het recht op ‘apostasie’. Dat is voor met name ex-moslims van grote betekenis.⁹ Hun recht op geloofsverandering of geloofsafval krijgt via de godsdienstvrijheid een steviger bescherming dan alleen via de vrijheid van meningsuiting.

Ex-gelovigen (ook ex-moslims) hebben ook het recht aan die verandering van hun geloof of geloofsafval met enig rumoer gestalte te geven. Anders gezegd: zij mogen hun voormalige geloofsgenoten aanspreken op dat geloof. Er bestaat geen recht om niet bekritiseerd te worden in je geloofsovertuiging. Recente ontwikkelingen om de vrijheid van godsdienst zo te interpreteren dat die neerkomt op de vrijheid van kritiek (een desastreuze ontwikkeling die op dit moment plaatsvindt binnen de Human Rights Council van de VN) is een slechte ontwikkeling die neerkomt op een achteruitgang ten opzichte van de situatie van 1948.

De pretentie van de UV is dat het mogelijk is waarden te formuleren die universeel zijn. En dat betekent in feite: niet gebaseerd op religie als fundament. Dit wordt natuurlijk zelden zo hard uitgesproken omdat het onaangenaam klinkt en men geen aanstoot wil geven. Maar het is wel waar.

Dat de universaliteitspretentie van de UV nauw samenhangt met het seculiere karakter van die verklaring komt ook tot uitdrukking in de eerste zin van de preambule van de UV waarin wordt gesproken van de ‘inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap’ als grondslag voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld. De UV is in feite de eerste grootse afkondiging van waarden die op niets anders is gebaseerd dan de ‘waardigheid en de waarde van de mens’, zoals het even verder wordt genoemd. Alle oudere verklaringen van mensenrechten verwezen allemaal naar religie als grondslag van het recht en morele waarden. ‘All men are *created* equal’, heet het in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring. Dat wil zeggen: de ‘onvervreemdbaarheid’ van de bekende rechten ‘life, liberty and the pursuit of happiness’ is gegrond in het feit dat God de mens gelijk heeft *geschapen*.

Het is alleen dankzij deze seculiere grondslag dat de UV haar pretentie om werkelijk een *universele* verklaring te kunnen zijn heeft kunnen waarmaken. Immers ‘waardigheid en de waarde van de mens’ hebben alle mensen gemeenschappelijk, terwijl hun religies hen verdeeld houden. De kans dat één religie de mensheid zal verenigen mag dan een droom zijn van sommige

⁹ Zie daarover: E. Jami, *Het recht om ex-moslim te zijn*, Amsterdam: Ten Have 2007; M. Ahadi (met S. Vogt), *Ich habe abgeschworen: warum ich für die Freiheit und gegen den Islam kämpfe*, München: Heyne 2008; Ibn Warraq (red.), *Leaving Islam. Apostates Speak Out*, Amherst, NY: Prometheus Books, 2003, ook in het Nederlands uitgebracht in 2008 met een voorwoord van A. Ellian; M. Hegener, *Vrijheid van godsdienst*, Amsterdam: Uitgeverij Contact 2005.

gelovigen, maar dat religieuze pluriformiteit een feitelijk gegeven is dat ons zal blijven vergezellen is realistischer. Die religieuze pluraliteit in Europa wordt dan ook terecht veelvuldig beklemtoond.

Dat doet bijvoorbeeld de bekende historicus Michael Grant in zijn boek *The Civilizations of Europe*. Grant presenteert geen overzicht van ‘de beschaving’ van Europa, maar van ‘de beschavingen’ van Europa: ‘its diversity is so great’, schrijft hij over de Europese beschaving, ‘that I have preferred to speak of the Civilizations rather than the Civilization of Europe’.¹⁰

Niettemin onderneemt toch ook Grant een poging om de verschillende Europese beschavingen op één noemer terug te brengen. Hij haalt Burke aan die aan het eind van de 18e eeuw stelde dat geen enkele Europeaan zich in een deel van Europa een balling kan voelen. Hoe is dat mogelijk? Burke en velen voor hem, schrijft Grant, ‘detected in this continent some peculiar, unitary, fragrant superiority over all others’.

Poeh, poeh, die durft – die Grant. Een flagrante superioriteit van Europa boven andere beschavingen. Dat zullen weinigen hem durven nazeggen tegenwoordig. Toch moet je wel geloven in het feit dat je een bijdrage levert aan een beschaving die het althans ambieert om boven de barbarij uit te steken als je ook maar iets wil realiseren van die mooie idealen die in de preambule van de UV worden opgenoemd. Waarom zou je de rechten uit de UV in opvoeding en onderwijs moeten uitdragen als je denkt dat die waarden niet beter zijn dan andere waarden? Waarom zou je, zoals de Verenigde Naties gedaan hebben in 1948, überhaupt een lijst van mensenrechten opstellen? En even later (in 1950) een Europees Hof installeren die wetten mag beoordelen op strijdigheid met die mensenrechten? Waarom zou je toelatingseisen stellen voor de Europese Unie? Eisen dat landen de doodstraf niet opleggen, vrijheid van godsdienst zullen respecteren en andere fundamentele waarden?

4. Beschaving en barbarij

Inherent aan de notie ‘beschaving’ is al dat het verkieslijk is boven barbarij. Maar paradoxaal genoeg is die notie van beschaving (of liever die pretentie van beschaving) ook iets wat het voor velen tegenwoordig onaanvaardbaar maakt. Men spreekt liever van de ‘Europese cultuur’ dan van de ‘Europese beschaving’. Culturen zijn immers allemaal gelijk. En beschaving vindt men een opgeklopte, zo niet arrogante pretentie. Maar hoe we ons ook wentelen in het veinzen van bescheidenheid, we kunnen er niet omheen: we zullen moeten aangeven wat voor soort Europa we gestalte willen geven. Waar willen we naartoe? Als het ons allemaal om het even is omdat alles gelijk is, zouden we geen enkel richtingsbesef hebben. We hebben dus een richting nodig, een kompas.

Welke waarden willen we als richtinggevend voor Europa presenteren? En hoe komen we aan die waarden?

¹⁰ M. Grant, *The Civilizations of Europe*, New York: New American Library 1970 (1965), p. 2.

Dit zou het onderwerp kunnen zijn van een boek van vierhonderd bladzijden en daarom zal ik hier één aspect eruit lichten. Het grote debat over dit onderwerp is een debat geworden tussen de aanhangers van religieuze richtingen. Dat is een bekende kramp. Als het om waarden en normen gaat, dan schieten mensen onmiddellijk in het gelid en kijken zij verwachtingsvol naar de religie van hun jeugd. Vele mensen denken dan: waarden en normen komen toch voort uit de religie? Geen religie? - dan staan de waarden en normen op de tocht. Dat is onjuist. Waarden en normen gaan vooraf aan religie. Men kiest een religie op grond van bepaalde waarden en dat geeft dus al aan dat de ethiek het primaat heeft boven de religie.

Maar religie is niet de basis voor de moraal, moraal is de basis voor religie. Wanneer men de religie als basis verklaart voor de moraal dan levert dat ons grote ellende op in de multiculturele samenleving. Die ellende heeft te maken met twee punten.

Het eerste probleem is al oud, namelijk dat God zich niet heeft geopenbaard in één gestalte. joden, christenen, moslims, boeddhisten, hindoes – zij hebben allemaal hun eigen goden. En een groot deel van de Europese bevolking is ook nog eens ongelovig. Daarom zal het geforceerd benoemen van de Europese identiteit als gerelateerd aan één of meerdere goden of godsdiensten altijd een recept blijven voor strijd over de aard van die God of goden.

De tweede reden is meer actueel. Een verwijzing naar God en religie als grondslag voor de moraal (eventueel in een preambule van de grondwet) is problematisch in het licht van de demografische verhoudingen. Over enkele decennia zal Europa volkomen religieus pluriform zijn. Op Europese bodem zullen joden, christenen, moslims, samen met vertegenwoordigers van andere godsdiensten en met ongelovigen, vreedzaam moeten samenleven. Onder die omstandigheden is het hoogst merkwaardig, zo niet provocerend en discriminerend om één van die goden op de troon te zetten als de grondslag voor Europese waarden.

Maar je kunt toch niet ontkennen dat één god, namelijk God (met een hoofdletter dus) historisch een belangrijke inspiratiebron is geweest, zegt men dan in Rome? Het antwoord luidt dat we dit ook niet hoeven te ontkennen om toch te stellen dat een preambule niet als functie heeft het verschaffen van geschiedenislesjes. Een preambule moet aangeven welke waarden we *voor de toekomst* als richtinggevend zien en dan is de herkomst van sommige van die waarden niet meer van belang.

In mijn boek *Moreel Esperanto: naar een autonome ethiek*¹¹ probeer ik een pleidooi te houden voor een moraal die niet gefundeerd is in godsdienst en die moraal lijkt me ook voor de Europese identiteit van groot belang, zoals ook Bassam Tibi terecht heeft uiteengezet in zijn boek *Europa ohne Identität?*¹² Misschien mag ik het nog iets sterker zeggen: Europa kan alleen een succes worden als gemeenschap van waarden, wanneer het lukt om de Europese waarden

¹¹ P. Cliteur, *Moreel Esperanto. Naar een autonome ethiek*, Amsterdam: De Arbeiderspers 2007.

¹² Zie: B. Tibi, *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeliebigkeit*, München: Siedler, 2001 2de druk (1998); B. Tibi, *Im Schatten Allahs. Der Islam und die Menschenrechte*, Düsseldorf: Ullstein 2003.

te ontkoppelen van godsdienst. Immers, godsdienst houdt de groep bijeen, maar speelt de samenleving als geheel uit elkaar.

Daarom is het ook van belang dat Europa gaat staan voor art. 18 van de UV en de eerste twee Vrijheden van Roosevelt. Maar de vraag zal zijn of Europa nog hetzelfde zelfvertrouwen heeft als tot uitdrukking kwam in 1948, bij het opstellen van de preambule.

Illustratief voor de enigszins naïeve houding van westerse landen tegenover ondemocratische minderheden is de reactie op de Deense cartoonkwestie. In februari 2006 werd voor de Deense ambassade in Londen gedemonstreerd door mensen die spandoeken meedroegen met 'Bomb bomb Denmark', 'Nuke Nuke Denmark', 'Exterminate who slander Islam', 'Behead those who insult Islam', 'As Muslims unite we are prepared to fight'. Een demonstrant was zelfs – zoals bekend is uit parades in het Midden-Oosten – gekleed als zelfmoordterrorist.

Wat men nu in bestuurlijke kringen in Europa kan waarnemen als reactie hierop is diepe vertwijfeling. Men houdt pleidooien om tegemoet te komen aan de wensen van gewelddadige religieuze fanatici, zoals gebeurde toen direct na de moord op de cineast Van Gogh de Nederlandse minister van Justitie (inmiddels ex-minister P.H. Donner) voorstelde om de godslasteringsartikelen te revitaliseren. Maar is dat werkelijk de weg die we moeten gaan? Waar houdt dat op? Men kan satire (cartoons), romans (*The Satanic Verses*), films (*Submission*, *Fitna*) verbieden, maar waarom dan ook niet historisch onderzoek naar heilige geschriften? Waarom ook niet een vergaande censuur op theologische bespiegelingen van de paus (Regensburg)? Censuur druppelt dan vanzelf ook de universiteit binnen en zal raken aan het werk van de faculteiten Arabische Taal en Letterkunde (wat volgens sommigen nu al het geval is). De *Freedom from fear* van Roosevelt zou een heel andere interpretatie moeten krijgen dan hij daar zelf aan gaf. Die zou niet moeten leiden tot verminderde waakzaamheid jegens de terroristen die de Europese beschaving en haar waarden willen vernietigen, maar tot assertiviteit. Tot een opnieuw proclameren van de waarden waarin we zestig jaar geleden aangaven te geloven. Dat is het ware belang van christenen, moslims, joden, hindoes, boeddhisten en ongelovigen. We zouden met een variant op de uitspraak van Roosevelt die ik hiervoor geciteerd heb kunnen zeggen: 'No realistic man can expect from a terrorist's peace international generosity, or return to true independence, or world disarmament, or freedom of expression, or freedom of religion, or even good business.'¹³

¹³ Zie het citaat van Roosevelt in MacArthur, *supra* noot 1, p. 198 waarbij ik hier van 'man' heb ingevuld voor 'American' en 'terrorist' voor 'dictator'.